

Jānis Priekulis, *Mg. iur.*

Latvijas Universitātes Juridiskā fakultāte, Latvija

TIESĪBU AIZSARDZĪBAS LĪDZEKĻA FUNKCIJAS PRETTIESISKA LIKUMA GADĪJUMĀ

FUNCTIONS OF A REMEDY IN CASE OF UNLAWFUL LAW

Summary

A remedy has six functions – the function of protecting and safeguarding rights, the function of restoring the previous condition of a victim, the function of ensuring a new condition for a victim, the compensation function, the punishment function, and the satisfaction function. Nowadays, all these functions with the exception of the punishment function are applicable when a violation of a right occurs because of a law. In order to consider that in case of violation of a right a victim has an effective remedy, the remedy must fulfil all the applicable functions effectively.

Atslēgvārdi: tiesību aizsardzības līdzeklis, parlaments, likums, kompensācija, samierinājums

Keywords: remedy, parliament, law, compensation, satisfaction

Ievads

Mūsdienās valstij ir pienākums nodrošināt personai efektīvu tiesību aizsardzības līdzekli, un tas izriet arī no vairākiem starptautisko tiesību dokumentiem. Tomēr līdz šim Latvijā nav ticis padziļināti pētīts tiesību aizsardzības līdzekļa jēdziens un tiesību aizsardzības līdzekļa funkcijas, attiecīgi kādiem nolūkiem tiesību aizsardzības līdzeklis vispār tiek paredzēts. Raksta mērķis ir skaidrot tiesību aizsardzības līdzekļa jēdzienu un aplūkot tiesību aizsardzības līdzekļa funkcijas prettiesiska likuma vai likuma normu (turpmāk arī – likums) gadījumā.

1. Tiesību aizsardzības līdzeklis un tā izpratne

Sens latīņu princips *ubi ius ibi remedium* vēstī, ka tur, kur ir tiesības, ir jābūt arī tiesību aizsardzības līdzeklim, lai šīs tiesības aizsargātu. Anglijā par etalonu tiesību aizsardzības līdzekļu jomā uzskata 1703. gada Lordu palātas spriedumu lietā *Ashby v. White*.¹ Šajā lietā kurpnieks Metjū Ešbijs (*Matthew Ashby*) vēlējās balsot Anglijas

¹ Par to, ka šī lieta tiek uzskatīta par tādu, kas atzina tiesības uz tiesību aizsardzības līdzekli, sk., piemēram: Thomas T. A. *Ubi Jus, Ibi Remedium: The Fundamental Right to a Remedy Under Due Process* (July 2004). *San Diego Law Review*, 41 (1633), 2004, p. 1637. Par pretēju viedokli sk.,

parlamenta vēlēšanās 1701. gada decembrī, taču konstebls Viljams Vaits (*William White*) viņam to neatļāva. Lai arī kandidāts, par kuru Ešbijs vēlējas nodot savu balsi, uzvarēja vēlēšanās, viņš vērsās tiesā. Tiesai bija jāizlemj, vai izskatīt šādu prasību, ņemot vērā, ka Metjū Ešbijam nebija nodarīts nekāds kaitējums un kandidāts, par kuru viņš vēlējas balsot, bija uzvarējis vēlēšanās. Lordu palāta ne vien piekrita tam, ka Metjū Ešbijam neatkarīgi no minētajiem apstākļiem bija tiesības vērsties tiesā, bet arī ka Metjū Ešbijam bija tiesības balsot Anglijas parlamenta vēlēšanās. Attiecīgi tiesa konstatēja, ka konstebls ir nepareizi izmantojis valsts varu, liedzot piedalīties Anglijas parlamenta vēlēšanās.²

Tagad valsts pienākums nodrošināt efektīvus tiesību aizsardzības līdzekļus jau ir plaši atzīts starptautiskā līmenī. Ir pieņemti vairāki pamattiesību dokumenti, kuri uzliek valstij pienākumu nodrošināt pamattiesības, kas nav iespējams bez efektīva tiesību aizsardzības līdzekļa. Prasība nodrošināt efektīvu tiesību aizsardzības līdzekli ir noteikta, piemēram, Vispārējā Cilvēktiesību deklarācijā³, Starptautiskajā paktā par pilsoniskajām un politiskajām tiesībām⁴, Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijā (turpmāk – Konvencija)⁵ un Eiropas Savienības Pamattiesību hartā.⁶ Latvijā pienākums nodrošināt efektīvus tiesību aizsardzības līdzekļus tiesību aizskāruma gadījumā izriet no Satversmes 92. panta trešā teikuma. Vārdi “atbilstīgs atlīdzinājums” pieprasa efektīvu aizsardzību personas tiesību aizskāruma gadījumā. Tas ietver arī tiesību pārkāpumā radušos zaudējumu un nemantiskā kaitējuma atlīdzināšanu.⁷

Tiesību aizsardzības līdzekli var skaidrot kā veidu, kādā persona var tiesiski aizsargāt savas aizskartās tiesības, pārbaudot tiesību aizskāruma pamatotību, bet tiesību pārkāpuma gadījumā – novēršot to vai atjaunojot taisnīgumu. Tiesību aizsardzības

piemēram.: Sampsell-Jones, Ted, *The Myth of Ashby v. White*. University of St. Thomas Law Journal, Vol. 8, No. 4, 2011, William Mitchell Legal Studies Research Paper No. 2011-07, pp. 40–59.

² Sākotnēji šajā lietā nolēmumu pieņēma Karaļa tiesa (*Court of King's Bench*). Tās nolēmums tika pārsūdzēts Lordu palātā, kura attiecīgi pieņēma nolēmumu par labu kurpniekam Metjū Ešbijam. Ar lorda Holta runu šajā lietā var iepazīties plašāk šeit: Graber M. A., Gilman H. *The Complete American Constitutionalism*. Volume one. Introduction and the Colonial Era. Oxford: Oxford University Press, 2015, pp. 390–394.

³ Vispārējās Cilvēktiesību deklarācijas 8. pants garantē katram cilvēkam tiesības uz efektīvu viņa tiesību atjaunošanu kompetentā nacionālā tiesā gadījumos, kad pārkāptas viņa pamattiesības, kas noteiktas konstitūcijā vai likumā. Pieejama: <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/> [aplūkota 30.04.2019.].

⁴ Starptautiskā pakta par pilsoniskajām un politiskajām tiesībām 2. panta trešās daļas a punkts noteic, ka ikviena pakta dalībvalsts apņemas nodrošināt jebkurai personai, ja ir pārkāptas paktā atzītās personas tiesības un brīvības, efektīvu aizsardzības līdzekli, arī tad, ja minēto pārkāpumu izdarījušas personas, kas rikojušas kā oficiāli pārstāvji. Latvijas Vēstnesis, Nr. 61 (2826), 23.04.2003.

⁵ Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas 13. pants noteic ikvienam, kura tiesības un brīvības, kas noteiktas konvencijā, ir pārkāptas, ir tiesības uz efektīvu aizsardzību no valsts institūciju puses, neskatoties uz to, ka pārkāpumu ir izdarījušas personas, pildot publiskos dienesta pienākumus. Latvijas Vēstnesis, Nr. 143/144 (858/859), 13.06.1997.

⁶ Eiropas Savienības Pamattiesību hartas 47. panta pirmā daļa noteic ikvienai personai, kuras tiesības un brīvības, kas garantētas Savienības tiesībās, tikušas pārkāptas, ir tiesības uz efektīvu tiesību aizsardzību, ievērojot nosacījumus, kuri paredzēti šajā pantā. Pieejama: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT> [aplūkota 30.04.2019.].

⁷ Par to sk. Satversmes tiesas 2012. gada 6. jūnija sprieduma lietā Nr. 2011-21-01 6. punktu.

līdzekļu būtība atspoguļojas šī jēdziena nosaukumā – aizsargāt tiesības, tādējādi nodrošinot tiesību esību.

Pastāvot strīdīgai sūdzībai par to, ka personas tiesības ir pārkāptas, valstij ir pienākums nodrošināt tiesību aizsardzības līdzekli, kas personai ir pieejams.⁸ Par strīdīgu sūdzību nevar atzīt tādu, kura ir acīmredzami nepamatota, piemēram, persona sūdzas par tādu likumu, kurš vispār nav pieņemts vai sūdzas par tādu pamattiesību, kura personai vispār nepiemīt. Lai konstatētu tiesību aizskārumu, jāsecina, ka darbība vai bezdarbība ietekmē personas stāvokli, piemēram, samazinot viņai piemītošās tiesības, neļaujot pilnvērtīgi izmantot tiesības vai arī uzliekot jaunus pienākumus.

Tiesību aizsardzības līdzeklis, kuram personai nav nodrošināta tieša pieeja, tas ir, persona nevar iesniegt sūdzību pati, bet var to izdarīt tikai ar cita starpniecību (netieša pieeja), nebūtu uzskatāms par efektīvu, jo nespētu izpildīt tiesību nodrošināšanas un aizsardzības funkciju, proti, pašai personai, kuras tiesības ir aizskartas, jāpastāv iespējai aizsargāt savas tiesības. Piemēram, no Eiropas Cilvēktiesību tiesas prakses izriet, ka, lai konstitucionālo tiesu uzskatītu par efektīvu tiesību aizsardzības līdzekli, tas ir, tādu, kuru pirms vēšanās Eiropas Cilvēktiesību tiesā būtu jāizsmel, personai jābūt iespējai pašai vērsties tiesā. Ja personai nav nodrošināta tieša pieeja, šāds tiesību aizsardzības līdzeklis nav obligāti jāizsmel pirms Eiropas Cilvēktiesību tiesas.⁹

Tiek uzskatīts, ka tiesību aizsardzības līdzeklis nav nekas vairāk kā tiesību nākamā stadija pēc netaisnīguma, jo tiesības pēc netaisnīguma nezūd.¹⁰ Proti, aizskartās tiesības pēc netaisnīguma ir atjaunojamas. Taisnīguma atjaunošanu tiesiskajās attiecībās, kurās radīts netaisnīgums, dēvē par izlīdzinošā taisnīguma teoriju – ja netaisnīgums ir radīts tiesiskajās attiecībās, tieši tiesību aizsardzības līdzeklis šīs tiesiskās attiecības atbrīvo no netaisnīguma, atjaunojot taisnīgumu.¹¹ Izlīdzinošais taisnīgums pieprasa garantēt arī, lai tiesību pārkāpējs tiktu atturēts no pārkāpuma izdarīšanas nākotnē.¹²

Valstij ir pienākums nodrošināt efektīvu tiesību aizsardzības līdzekļu sistēmu, lai ikvienā situācijā, kad pārkāptas personas tiesības, var tikt novērsts netaisnīgums un atjaunots taisnīgums, arī tad, kad tiesības pārkāpj valsts, neatkarīgi, kādas funkcijas valsts izpilda – tās var būt gan izpildvaras, gan likumdošanas, gan tiesu varas funkcijas.¹³ Tiesiskā valstī gan izpildvara, gan likumdošanas vara, gan tiesu vara var rīkoties

⁸ Eiropas Cilvēktiesību tiesa ir atzinusi, ka pienākums nodrošināt tiesību aizsardzības līdzekli iestājas, kad ir strīdīga sūdzība par Eiropas Cilvēktiesību konvencijas normu pārkāpumu. Piemēram, sk. Eiropas Cilvēktiesību Tiesas 2009. gada 15. janvāra sprieduma lietā Nr. 33509/04 *Burdov v. Russia* (No. 2) 96. punktu.

⁹ Piemēram, tā ir Itālijas gadījumā, kur nepastāv konstitucionālā sūdzība. Plašāk sk. Eiropas Cilvēktiesību tiesas 1999. gada 28. jūlija sprieduma lietā Nr. 22774/93 *Immobiliare Saffi v. Italy* 42. punktu un Eiropas Cilvēktiesību tiesas 1995. gada 28. septembra sprieduma lietā Nr. 12868/87 *Spadea and Scalabrino v. Italy* 24. punktu.

¹⁰ Plašāk sk.: Shelton D. *Remedies in International Human Rights Law* (3rd edition). Oxford University Press: Oxford, 2015, p. 315., Weinrib E. J. *Corrective Justice*. Oxford University Press: Oxford, 2012, p. 88.

¹¹ Sk.: Weinrib E. J. *Corrective Justice*. Oxford University Press: Oxford, 2012, pp. 81–84.

¹² *Ibid.*, pp. 94–95.

¹³ Arī valstij, izmantojot valsts varu, ir pienākums ievērot un nodrošināt personas tiesības. Valsts nav uzskatāma par subjektu "ārpus" tiesībām. Par to sk. Satversmes tiesas 1999. gada 1. oktobra sprieduma lietā Nr. 03-05(99) 1. punktu.

prettiesiski, un tātad jebkurā gadījumā personai var būt nepieciešams aizsargāt savas tiesības. Tas nozīmē arī nepieciešamību pēc tiesību aizsardzības līdzekļa, ar ko persona var aizsargāt savas tiesības pret likumu, kurš aizskar šīs personas tiesības.

2. Tiesību aizsardzības līdzekļa funkcijas

Tiesību aizsardzības līdzekļiem ir noteiktas funkcijas, kuras tie pilda, lai aizsargātu personas subjektīvās tiesības. Ir iespējams izšķirt vismaz sešas tiesību aizsardzības līdzekļa funkcijas:

- tiesību aizsardzības un nodrošināšanas funkcija;
- iepriekšējā stāvokļa atjaunošanas funkcija;
- jauna stāvokļa nodrošināšanas funkcija;
- kompensācijas funkcija;
- sodīšanas funkcija;
- samierināšanas funkcija.

Tiesību nodrošināšanas un aizsardzības funkcija darbojas gan tiesību pārkāpuma gadījumā, gan tad, kad tiesību pārkāpums vēl nav noticis, bet pārējās funkcijās – kad konstatēts tiesību pārkāpums. Vienlaikus šīm funkcijām ir arī noteikts preventīvs raksturs, proti, tiesību pārkāpējs, zinot, ka viņu par tiesību pārkāpumu var sodīt un no viņa var tikt piedzīti zaudējumi par labu cietušajam, var atturēties no personas tiesību pārkāpšanas un rīkoties tiesību normām atbilstoši.

Tiesību aizsardzības līdzekļu funkcijas ir savstarpēji cieši saistītas. Tiesību nodrošināšanas un aizsardzības funkciju nevar izpildīt, ja pēc tiesību pārkāpuma netiek izpildītas pārējās uz konkrēto tiesību pārkāpuma gadījumu attiecināmās funkcijas. Kompensācijas funkciju noteiktos gadījumos var izpildīt arī, ja personai atjauno viņas iepriekšējo stāvokli, piemēram, atmaksā nepamatoti ieturēto nodokli, bet samierināšanas funkciju – atzīstot tiesību pārkāpumu un atjaunojot iepriekšējo stāvokli.

2.1. Tiesību aizsardzības un nodrošināšanas funkcija

Tiesības bez tiesību aizsardzības līdzekļiem ir tikai ideāli, solījumi vai deklarējumi, kuriem ikviens var izvēlēties sekot vai nesekot.¹⁴ Tās tiek salīdzinātas ar manierēm, proti, tādas, kuras vajadzētu ievērot, bet ne tādas, ko kāds būtu spiests ievērot.¹⁵ Tiesības kļūst nenozīmīgas, ja nav tiesību aizsardzības līdzekļa, kas šīs tiesības varētu aizsargāt. Juridiskos pienākumus, kuri pastāv, bet nevar nodrošināt piespiedu kārtā, var salīdzināt ar spokiem – tos var manīt, bet neviens nevar tos noķert.¹⁶

¹⁴ Sk.: Thomas T. A., p. 1638; Zeigler D. H. Rights Require Remedies: A New Approach to the Enforcement of Rights in the Federal Courts, 38. Hastings Law Journal, 665, No. 68 (1987), p. 668.

¹⁵ Sk.: Thomas T. A., p. 1638.

¹⁶ Plašāk sk. Amerikas Savienoto Valstu Augstākās tiesas 1922. gada spriedumu lietā *the Western Maid*. Pilns spriedums pieejams: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/257/419/case.html> [aplūkots 30.04.2019.].

Ikviena tiesību aizsardzības līdzekļa neatņemami elementi ir tiesības, aizsardzība un līdzeklis, ar kuru tiesības tiek aizsargātas. Tiesības un tiesību aizsardzības līdzekļi ir tik cieši saistīti savā starpā, ka to pastāvēšana ir atkarīga vienam no otra. Ja nav tiesību, nav tiesību aizsardzības līdzekļa, bet, ja nav tiesību aizsardzības līdzekļa – nav tiesību. Kā 1703. gadā lietā *Ashby v. White* atzina lords Holts: “Ja tiek zaudēts tiesību aizsardzības līdzeklis, tiek zaudētas tiesības.”¹⁷ Tas atspoguļo tiesību aizsardzības līdzekļa tiesību aizsardzības un nodrošināšanas funkciju.

Lai nodrošinātu efektīvu tiesību aizsardzību, izveidojamas ne vien institūcijas, kurās persona var aizsargāt aizskartās tiesības, bet nodrošināms arī atbilstošs process, kuram jānodrošina ne vien tiesību pārkāpuma konstatēšana, bet arī pārkāpuma novēršana, ja pārkāpums vēl nav noticis, tas ir, jānodrošina preventīvie tiesību aizsardzības līdzekļi. Piemēram, Satversmes tiesa pēc vairāku personu iesniegtajām konstitucionālajām sūdzībām ierosināja lietu Nr. 2015-03-03 par likuma normām, kuras noteica, ka maksātspējas administratori savā darbībā ir pielīdzināmi valsts amatpersonām. Šīs normas tika apstrīdētas un atceltas vēl brīdī, kad konstitucionālās sūdzības iesniedzējiem nebija radies pastāvošs tiesību aizskārums, proti, nebija iestājies termiņš, ar kuru maksātspējas administratorus sāktu pielīdzināt valsts amatpersonām.¹⁸ Tāpat arī Satversmes tiesas lietā Nr. 2009-74-01 tika atceltas tiesību normas, kuras noteica speciālas kvalifikācijas nepieciešamību, lai sniegtu ar dzīvojamo māju pārvaldīšanu saistītus pakalpojumus. Bez šādas kvalifikācijas ar dzīvojamo māju pārvaldīšanu saistītus pakalpojumus varētu sniegt tikai līdz 2011. gada 31. decembrim. Apstrīdētās normas tika apstrīdētas un atceltas, pirms konstitucionālās sūdzības iesniedzējam radās pastāvošs tiesību aizskārums – pirms bija pienācis termiņš, kad šādus pakalpojumus varētu sniegt tikai speciāli kvalificētas personas, attiecīgi 2010. gada 1. jūlijā.¹⁹ Tātad Satversmes tiesa novērsa personas tiesību pārkāpumu vēl pirms tā rašanās.

Ja tiesību aizskārums jau ir noticis, tiesiskā valstī jāpastāv veidam, kā pārbaudīt šāda tiesību aizskāruma pamatotību. Konstatējot tiesību aizskāruma nepamatotību jeb tiesību pārkāpumu, tiesību aizsardzības līdzeklim ir jānodrošina, ka tiek izpildītas visas uz konkrēto tiesību pārkāpuma gadījumu attiecināmās tiesību aizsardzības līdzekļa funkcijas. Ja kāda tiesību aizsardzības līdzekļa funkcija netiek izpildīta, zūd tiesību saistošais raksturs un tātad zūd arī tiesības.

2.2. Iepriekšējā stāvokļa atjaunošanas funkcija

Iepriekšējā stāvokļa atjaunošanu var saprast divējādi. No vienas puses, to var saprast kā situācijas atjaunošanu, kāda pastāvēja pirms pārkāpuma. No otras puses, iepriekšējā stāvokļa atjaunošanu var saprast kā situācijas atjaunošanu, kāda būtu

¹⁷ Ar lorda Holta runu šajā lietā plašāk var iepazīties : Graber M. A., Gilman H. *The Complete American Constitutionalism*. Vol. 1. Introduction and the Colonial Era. Oxford: Oxford University Press, 2015, pp. 390–394.

¹⁸ Satversmes tiesas spriedums tika pieņemts 2015. gada 21. decembrī, bet apstrīdētajā normā noteiktie ierobežojumi, aizliegumi un pienākumi konstitucionālās sūdzības iesniedzējiem būtu piemērojami tikai no 2016. gada 1. janvāra. Plašāk sk. Satversmes tiesas 2015. gada 21. decembra spriedumu lietā Nr. 2015-03-01.

¹⁹ Sk. Satversmes tiesas 2010. gada 18. februāra sprieduma lietā Nr. 2009-74-01 21. punktu.

pastāvējusi, ja pārkāpums nebūtu noticis. Otrā izpratnē ir plašāka par pirmo, jo tā ietver hipotētisku vērtējumu, kāda būtu bijusi situācija, ja pārkāpums nebūtu noticis, nodrošinot šādas situācijas atjaunošanu, kas ietver arī zaudējumu atlīdzināšanu.²⁰ Savukārt pirmā neiekļauj šādu vērtējumu un pieprasa atjaunot personai tikai tādu stāvokli, kādā tā atradās pirms tiesību pārkāpuma.²¹ Tātad, ja pirmā iepriekšējā stāvokļa atjaunošanas izpratnē ietver vērtēt tikai pagātnes notikumus, tad otrā no tām arī nākotnes notikumus, kādi būtu iestājušies, neesot tiesību pārkāpumam.

Lai arī nevar apgalvot, ka kāda no šīm izpratnēm būtu nepareiza, precīzāka ir pirmā, jo otrā ietver arī citu tiesību aizsardzības līdzekļu funkciju izpildi, piemēram, kompensācijas funkcijas izpildi, atlīdzinot zaudējumus arī naudā. Jāatceras gan, ka tāda stāvokļa atjaunošana, kādā persona atradās pirms tiesību pārkāpuma, neiedziļinoties, kādi nākotnes notikumi būtu vai nebūtu iestājušies bez tiesību pārkāpuma, ir tikai pirmais solis, lai nodrošinātu personai efektīvu personas tiesību aizsardzību. Tas attiecas arī uz zaudējumiem, kuri netiek atlīdzināti, atjaunojot personai iepriekšējo stāvokli – šādus zaudējumus atlīdzina kompensācijas funkcija, piešķirot personai atbilstīgu atlīdzinājumu naudā.

Iepriekšējā stāvokļa atjaunošana sastāv no iepriekšējā tiesiskā stāvokļa atjaunošanas un faktiskā stāvokļa atjaunošanas,²² un iepriekšējo stāvokli var atjaunot tikai tur, kur šāds stāvoklis iepriekš ir bijis. Tas nozīmē, ka nepietiek konstatēt vien to, ka personas tiesības ir pārkāptas, bet jādara viss iespējamais, lai personu atgrieztu tādā stāvoklī, kādā viņa atradās pirms pārkāpuma.

Pirmais, kas jāveic, lai nodrošinātu iepriekšējā stāvokļa atjaunošanu, ir pārtraukt tiesību pārkāpumu. Tiesību pārkāpuma pārtraukšana ir iespējama vienmēr. Piemēram, tiesību aizsardzības līdzeklis nebūtu efektīvs, ja pēc personas pieteikuma atbilstoši likumam varētu vien konstatēt, ka valsts ir nepamatoti atņēmusi viņai īpašumu, neatdodot ne nepamatoti atņemto īpašumu, ne atlīdzinot radušos zaudējumus. Lai personai atjaunotu viņas iepriekšējo stāvokli, primāri būtu nodrošināms, ka viņa saņem atpakaļ savu nepamatoti atsavināto īpašumu, un, lai to īstenotu, var būt nepieciešams arī atcelt likumu, ar kuru valsts ir nepamatoti atsavinājusi īpašumu. Likuma atcelšana šajā gadījumā būtu viens no tiesiskā stāvokļa atjaunošanas līdzekļiem nolūkā nodrošināt, ka personai tiek atjaunota tāda situācija, kādā persona atradās pirms tiesību pārkāpuma.

2.3. Jauna stāvokļa atjaunošanas funkcija

Ja nav iespējama iepriekšējā stāvokļa atjaunošana, izvērtējams, vai efektīvai tiesību aizsardzībai nav nepieciešams personai nodrošināt jaunu stāvokli. Tas, vai ir atjaunojams iepriekšējais stāvoklis vai arī nodrošināms jauns stāvoklis, izvērtējams katrā konkrētajā gadījumā individuāli, jo attiecībā uz vienu personu var būt atjaunojams iepriekšējais stāvoklis, kamēr uz citu personu – nodrošināms jauns stāvoklis.

²⁰ Sk. Starptautisko tiesību komisijas 2001. gada Pantu par valstu atbildību par starptautiski prettiesisku rīcību komentāru 96. lpp. Pieejams: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf [aplūkots 30.04.2019.].

²¹ Ibid.

²² Sk.: Gray C. D. *Judicial Remedies in International Law*. Clarendon Press, Oxford, 1996, p. 12.

Var izveidoties tādas situācijas, kad iepriekšējā stāvokļa atjaunošana nav iespējama nevienai personai. Ja kādreiz Satversmes tiesa konstatētu, ka neiespējamība viendzimuma pāriem reģistrēt partnerattiecības ir pretrunā ar Satversmi, nebūtu tāds stāvoklis, kuru būtu nepieciešams atjaunot, jo Latvijā neviens normatīvs akts nenoteic viendzimuma pāru tiesības reģistrēt partnerattiecības. Šāda situācija izveidojās arī pēc Satversmes tiesas lietas Nr. 2010-38-01. Šajā lietā tika atceltas normas, kuras regulēja ar rīcībnespēju saistītus jautājumus. Satversmes tiesa deva laiku likumdevējam pieņemt nepieciešamo regulējumu, ar kuru tiktu izslēgts pilnīgas rīcībnespējas institūts, tā vietā paredzot rīcībnespējas ierobežošanu.²³ Pēc Satversmes tiesas sprieduma likumdevējs pieņēma nepieciešamos likuma grozījumus, atsakoties no rīcībnespējīgas personas jēdziena kā tāda un nosakot, ka personas rīcībnespēju var tikai ierobežot tādā apmērā, kādā persona nespēj saprast savas darbības nozīmi vai arī nespēj savu darbību vadīt.²⁴ Tātad persona, kurai attiecīgajā lietā bija atņemta rīcībnespēja, nekad nebija atradusies tādā stāvoklī, kad viņas rīcībnespēja tiktu tikai ierobežota. Tas, ka persona atbilstoši jaunajam normatīvajam regulējumam varēja pretendēt uz rīcībnespējas ierobežošanu, nevis atņemšanu, bija nevis iepriekšējā stāvokļa atjaunošana, bet gan jauna stāvokļa nodrošināšana. Pieņemot jauno regulējumu un nodrošinot personai jaunu stāvokli (rīcībnespējas ierobežošanu), tika novērsts arī ilgstošs tiesību pārkāpums.

2.4. Kompensācijas funkcija

Tiesību aizsardzības līdzeklim jāveic arī kompensācijas funkcija.²⁵ Ar kompensācijas funkcijas izpildi tiek saprasta tāda personas mantiskā stāvokļa nodrošināšana, kāds būtu, ja tiesību pārkāpums nebūtu noticis. Kompensācijas funkcijas izpildes līdzekļi ir dažādi. Tomēr pirmais līdzeklis ir iepriekšējā stāvokļa atjaunošana. Ja ar iepriekšējā stāvokļa atjaunošanu nevar atjaunot tādu mantisko stāvokli, kāds personai būtu bijis, neesot tiesību pārkāpumam, tiek paredzēta zaudējumu atlīdzināšana naudā. Piemēram, ja valsts nepamatoti novirza iedzīvotāju ienākuma nodokļa pārmaksu neesoša valsts sociālo apdrošināšanas iemaksu parāda segšanai, kompensācijas funkcija tiks izpildīta ar iepriekšējā stāvokļa atjaunošanu, atmaksājot personai naudas līdzekļus, kas tika izmaksāti neesoša parāda segšanai. Savukārt, ja valsts nepamatoti apturēja saimniecisko darbību, saimnieciskās darbības atjaunošana vien parasti neizpildīs kompensācijas funkciju, jo saimnieciskās darbības atjaunošana neatlīdzinātu personai negūtos ienākumus. Šādos gadījumos personai tiek paredzētas tiesības uz zaudējumu atlīdzinājumu naudā.

Zaudējumu jēdzienam Latvijā ir starpdisciplināra nozīme, un to būtība ir viena un tā pati neatkarīgi no tā, ar kādu darbību vai kurā jomā personai ir nodarīti zaudējumi – zaudējumi ir mantisks pametums.²⁶ Pamatā atlīdzinājums naudā, kas tiek

²³ Sk. Satversmes tiesas 2010. gada 27. decembra sprieduma lietā Nr. 2010-38-01 14. punktu.

²⁴ Sk.: Grozījumi Civillikumā. Latvijas Vēstnesis, 20.12.2012., Nr. 200 (4803).

²⁵ Satversmes tiesa ir atzinusi, ka atbilstīgam atlīdzinājumam ir arī kompensācijas funkcija. Par to sk. Satversmes tiesas 2012. gada 6. jūnija sprieduma lietā Nr. 2011-21-01 11.1. punktu.

²⁶ Šādi zaudējumi tiek saprasti civiltiesībās, publisko tiesību nozarēs kā krimināltiesībās, administratīvo pārkāpumu tiesībās un administratīvajās tiesībās, kā arī Eiropas Cilvēktiesību tiesas procesā. Sk. Civillikuma 1770., 1772. pantu, Valsts pārvaldes iestāžu nodarīto zaudējumu atlīdzināšanas likuma 7. panta pirmo daļu, Kriminālprocesā un administratīvo pārkāpumu lietvedībā nodarītā kaitējuma

piešķirts kompensācijas funkcijas ietvaros, nav pakļauts nodokļiem, ņemot vērā, ka to piešķir nolūkā atjaunot cietušajam tādu mantisko stāvokli, kāds viņam būtu bijis, ja tiesību pārkāpums nebūtu noticis. Vienlaikus, ja atlīdzinājums naudā tiek piešķirts par tādiem zaudējumiem, kuri būtu pakļauti nodokļiem, piemēram, darba samaksu, atlīdzinājumu nesaņemtās darba samaksas apmērā būtu pieļaujams aplikēt ar tādiem nodokļiem, ar kādiem tiktu aplikta darba samaksa. Turklāt darba samaksas gadījumā ir redzams, ka tas pat ir vajadzīgs iepriekšējā stāvokļa atjaunošanai, jo no darba samaksas tiek maksātas valsts sociālās apdrošināšanas iemaksas, kuras nodrošina personas sociālo aizsardzību, un būtu nepamatoti, ka tiesību pārkāpuma dēļ persona tiek mazāk sociāli aizsargāta.

2.5. Sodīšanas funkcija

Sodīšanas funkcijas ideja ir disciplinēt un pamudināt gan tiesību pārkāpēju, gan citus nepārkāpt personas tiesības.²⁷ Eiropas Cilvēktiesību tiesa ir atzinusi, ka noteiktos gadījumos efektīvs tiesību aizsardzības līdzeklis pieprasa arī efektīvu izmeklēšanas procedūru, kas spēj novest pie vainīgo personu atrašanas un sodīšanas.²⁸ Ar sodīšanas funkciju tiek radītas individuālas sekas subjektam, kas pārkāpis personas tiesības.

Tas, vai ir nepieciešams tiesību pārkāpēju sodīt, ir atkarīgs no tiesību pārkāpuma un tā izdarīšanas apstākļiem, piemēram, kriminālatbildība, administratīvā atbildība vai disciplinārā atbildība nav paredzēta par jebkuru tiesību pārkāpumu. Taču, kā var secināt no citu valstu prakses, ierasto atbildības formu piemērošana nebūt nav vienīgie iespējamie līdzekļi, ar kuriem sodīt tiesību pārkāpēju. Sodīšanas funkciju var izpildīt, arī piešķirot sodoša rakstura atlīdzību valstīs, kurās atzīst šādu atlīdzību.²⁹ Noteiktos gadījumos tiesību pārkāpēja sodīšana var būt arī nepieciešama, lai samierinātu personu ar pārkāpumu.

Prettiesisku likumu gadījumā teorētiski ir iespējams runāt par diviem subjektiem, kurus varētu sodīt – valsti un likumdevēja sastāvā esošās personas, attiecīgi Latvijas pilsoņus, ja prettiesisku likumu pieņēmis pilsoņu kopums, vai Saeimas deputātus, ja prettiesisku likumu pieņēmusi Saeima. Pirmkārt, nav iespējams sodīt valsti ar naudas sodu – naudas līdzekļu novirzīšanai no viena valsts budžeta konta uz citu valsts budžeta kontu nav jēgpilna un neizpilda sodīšanas funkcijas pamatideju. Otrkārt, Saeimas deputātu juridisko atbildību noliedz Satversmes 28. panta pirmais teikums, kas noteic, ka Saeimas locekli ne par balsošanu, ne par amata izpildē izteiktām domām nevar saukt pie atbildības ne tiesas, ne administratīvā, ne disciplinārā ceļā. Šajā tiesību normā ir nostiprināta deputāta neatbildība kā viena no deputāta imunitātes prasībām.

atlīdzināšanas likuma 10. panta pirmo daļu. Tāpat sk. arī Administratīvās apgabaltiesas 2014. gada 31. marta sprieduma lietā Nr. A420769210 12.2. punktu un Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2006. gada 22. augusta sprieduma lietā Nr. 7352/03 *Beshiri and Others v. Albania* 111. punktu.

²⁷ Par sodīšanas funkcijas būtību sk. arī: Dam van C. *European Tort Law*. Second edition. Oxford: Oxford University Press, 2013, pp. 349–353.

²⁸ Piemēram, sk. Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2012. gada 13. decembra sprieduma lietā Nr. 39630/09 *El-Masri v. The Former Yugoslav Republic of Macedonia* 255. punktu.

²⁹ Piemēram, Amerikas Savienotajās Valstīs un Anglijā tiek atzīta atlīdzība ar sodošo raksturu. Sk.: Dam van C., pp. 350–351.

Deputāta neatbildība saprotama kā neatbildība par deputāta darbību parlamentā sakarā ar viņa deputāta pienākumu izpildišanu.³⁰ No Satversmes 28. panta izriet aizliegums likumā paredzēt deputāta juridisko atbildību par balsojot pieņemtiem lēmumiem.³¹ Tātad juridiskās atbildības noteikšana par prettiesisku likumu pieņemšanu nonāktu pretrunā ar Satversmes 28. pantu.³² Treškārt, lai arī Satversmes 28. pants nav attiecināms uz Latvijas pilsoņu kopumu kā valsts orgānu, arī Latvijas pilsoņiem, kad tie rikojas kā likumdevējs Satversmes 64. pantā, nevar iestāties individuālas sekas par piedalīšanos tautas nobalsošanā, balsojot par likuma pieņemšanu vai nepieņemšanu. Tas būtu pretēji saprātam, jo šāda juridiskās atbildības noteikšana apdraudētu demokrātiju. Tā kā tautas nobalsošanām tāpat kā parlamenta vēlēšanām ir jānotiek aizklāti, lai nodrošinātu viedokļa brīvu paušanu, nemaz nebūtu iespējas noskaidrot, kā konkrētais Latvijas pilsonis ir balsojis – par vai pret tāda likuma pieņemšanu, kas vēlāk atzīts par prettiesisku. Tādēļ nebūtu arī iespējams noteikt to Latvijas pilsoņu loku, kam iestājas juridiskā atbildība.

Teorētiski sodīšanas funkcijas mērķi – disciplinēt un pamudināt nepārkāpt personas tiesības – var izpildīt arī ar sodoša rakstura atbildības institūta ieviešanu Latvijā. Attiecīgi, paredzot, ka par prettiesiska likuma pieņemšanu, lai arī likumdevēja locekļiem nevar iestāties individuālā juridiskā atbildība, no valsts var tikt piedzīta sodoša rakstura atbildība par labu tiesību pārkāpumā cietušajam. Vienlaikus sistēmiski nepareizi to būtu atzīt tikai par tādiem valsts varas pārkāpumiem likumdošanas jomā. Šāda tiesību institūta ieviešanai būtu nepieciešamas konceptuālas izmaiņas domāšanā un plašāka diskusija par juridiskās atbildības institūtu kopumā.³³

2.6. Samierināšanas funkcija

Tiesību aizsardzības līdzekļa funkcija ir arī samierināt personu ar radīto tiesību pārkāpumu. Samierināšanas funkcija ir izpildāma jebkurā situācijā, kad radies tiesību pārkāpums. Pirmais samierināšanas līdzeklis ir tiesību pārkāpuma atzīšana, piemēram,

³⁰ Sk.: Dišlers K. Latvijas valsts varas orgāni un viņu funkcijas. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2004, 87. lpp.

³¹ Sk. Saeimas Juridiskā biroja 2015. gada 13. marta vēstules Centrālajai vēlēšanu komisijai Nr. 142.13/1-7-12/15 2.-3. lpp. Pieejams: https://www.cvk.lv/upload_file/2015/Atzinums_Saeimas%20Juridiskais%20birojs.pdf [aplūkots 30.04.2019.]. Šāda izpratne pastāv arī Amerikas Savienotajās Valstīs attiecībā uz Kongresa deputātiem. Par to plašāk sk.: Morrison F. L. The Liability of Governments for Legislative Acts in the United States of America. 46 American Journal of Comparative Law. Supp. 531 (1998), pp. 540–541.

³² Savulaik Centrālajā vēlēšanu komisijā bija iesniegta vēlētāju iniciatīva, kas paredzēja arī Saeimas deputātiem personīgu materiālo atbildību par pieņemtajiem lēmumiem, tomēr šādu iniciatīvu atzina par pretēju Satversmei. Par to sk.: Likums Par Saeimas deputātu, ministru un valsts sekretāru personisko materiālo atbildību (20/02/2015). Pieejams: <https://www.cvk.lv/lv/iniciativas/veletaju-iniciativas/iniciativas-kuram-registracija-atteikta/likums-par-saeimas-deputatu-ministru-un-valsts-sekretaru-personisko-materialo-atbildibu-20-02-2015> [aplūkots 30.04.2019.] un Likums par Saeimas deputātu, ministru un valsts sekretāru personisko materiālo atbildību (09/04/2015). Pieejams: <https://www.cvk.lv/lv/iniciativas/veletaju-iniciativas/iniciativas-kuram-registracija-atteikta/likums-par-saeimas-deputatu-ministru-un-valsts-sekretaru-personisko-materialo-atbildibu-09-04-2015> [aplūkots 30.04.2019.]

³³ Par valsts atbildību kā atsevišķu juridiskās atbildības veidu plašāk sk.: Priekulis J. Valsts atbildība kā atsevišķs juridiskās atbildības veids. Centrālās un Austrumeiropas juridiskās tradīcijas un juridiskās identitātes jautājumi. Latvijas Universitātes 76. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2018, 343.–353. lpp.

konstitucionālās tiesas spriedums, ar kuru atzīts, ka likums pārkāpj personas pamattiesības. Par samierinājuma līdzekli izmantojamas arī iepriekšējā stāvokļa atjaunošana un zaudējumu atlīdzināšana. Tomēr nereti ar šiem līdzekļiem ir par maz, lai samierinātu personu, īpaši, ja pārkāpuma apstākļi ir tādi, kad nav iespējama iepriekšējā stāvokļa atjaunošana, piemēram, ja persona ir nepamatoti aizturēta, apcietināta vai izcietusi apcietinājumu, viņai ir bijis liegts piedalīties vēlēšanās vai bērns ir nepamatoti ticis izņemts no ģimenes vairākus gadus.

Persona ir samierināma arī, ja tiesību pārkāpuma dēļ nav radušies nekādi zaudējumi. Piemēram, aizskarot godu un cieņu, zaudējumi var arī nerasties. Tomēr nevar apgalvot, ka arī šādā gadījumā persona nebūtu samierināma ar radīto tiesību pārkāpumu – ar viņas goda un cieņas nepamatotu aizskaršanu. Tāpat arī situācijā, kad personai vairākas reizes pēc kārtas nepamatoti neļauj rīkot gājienu, viņa ir samierināma ar pulcēšanās tiesību pārkāpumu pat tad, ja tiesību pārkāpuma rezultātā nav radušies nekādi zaudējumi.³⁴

Par samierināšanas funkciju būtībā ir divi svarīgākie jautājumi. Pirmkārt, vai tiesību pārkāpumā cietušo vajadzīgs kā īpaši samierināt, proti, vai viņš netiek samierināts, piemēram, ar tiesību pārkāpuma konstatēšanu, iepriekšējā stāvokļa atjaunošanu, jauna stāvokļa nodrošināšanu vai zaudējumu atlīdzināšanu naudā. Otrkārt, ja tiesību pārkāpumā cietušo vajadzīgs kā īpaši samierināt – kā viņu samierināt. Abos gadījumos, lai atbildētu uz šo jautājumu, ir jāsaprot, vai tiesību pārkāpumā cietušajam ir nodrošināts efektīvs tiesību aizsardzības līdzeklis. Ja efektīvs tiesību aizsardzības līdzeklis tiek jau nodrošināts ar iepriekšējā stāvokļa atjaunošanu vai zaudējumu atlīdzināšanu naudā, tiesību pārkāpumā cietušo nav vajadzīgs kā īpaši samierināt. Turpretim, ja tas netiek nodrošināts – cietušo nepieciešams kā īpaši samierināt, un parasti tas tiek darīts, piešķirot atbilstošu atlīdzību naudā par nemantisko kaitējumu.

Kopsavilkums

1. Tiesību aizsardzības līdzekli var skaidrot kā veidu, kādā persona var tiesiski aizsargāt savas aizskartās tiesības, pārbaudot tiesību aizskāruma pamatotību, novēršot nepamatota tiesību aizskāruma iestāšanos vai konstatējot nepamatotu tiesību aizskārumu un atjaunojot taisnīgumu.
2. Pastāvot strīdīgai sūdzībai par to, ka personas tiesības ir nepamatoti aizskartas, valstij ir pienākums nodrošināt viņas rīcībā tiesību aizsardzības līdzekli savu tiesību aizsardzībai. Tiesību aizsardzības līdzeklim ir jābūt nodrošinātam arī pret tiesību aizskārumu, kas izriet no likuma vai likuma normas.
3. Tiesību aizsardzības līdzeklim ir sešas funkcijas – tiesību aizsardzības un nodrošināšanas funkcija, iepriekšējā stāvokļa atjaunošanas funkcija, jauna stāvokļa nodrošināšanas funkcija, kompensācijas funkcija, sodīšanas funkcija un samierināšanas funkcija.

³⁴ Augstākā tiesa šādā gadījumā ir piešķirusi atlīdzību par nemantisko kaitējumu. Par to plašāk sk.: Priekulis J. Personiskā kaitējuma atlīdzinājums juridiskai personai administratīvajā procesā. Jurista Vārds, 26.08.2014., Nr. 33 (835).

4. Patlaban prettiesiska likuma gadījumā darbojas visas tiesību aizsardzības līdzekļa funkcijas, izņemot sodīšanas funkciju.
5. Konstatējot nepamatotu tiesību aizskārumu, tiesību aizsardzības līdzeklim ir jānodrošina, ka tiek efektīvi izpildītas visas uz konkrēto tiesību pārkāpuma gadījumu attiecināmās tiesību aizsardzības līdzekļa funkcijas.
6. Lai izpildītu kompensācijas funkciju prettiesiska likuma gadījumā, personai ir atbilstīgi atlīdzināmi zaudējumi, kas radušies tiesību pārkāpuma dēļ, savukārt samierināšanas funkcijas izpildei var būt nepieciešams piešķirt arī atlīdzību naudā par nemantisko kaitējumu.

BIBLIOGRĀFIJA

Literatūra

1. Dam van C. *European Tort Law*. Second edition. Oxford: Oxford University Press, 2013, pp. 349–353.
2. Dišlers K. *Latvijas valsts varas orgāni un viņu funkcijas*. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2004.
3. Graber M. A., Gilman H. *The Complete American Constitutionalism*. Vol. 1. Introduction and the Colonial Era. Oxford: Oxford University Press, 2015, pp. 390–394.
4. Gray C. D. *Judicial remedies in international law*. Oxford: Clarendon Press, 1996.
5. Morrison F. *The Liability of Governments for Legislative Acts in the United States of America*. *American Journal of Comparative Law*, 46, Supp. 531, 1998, pp. 540–541.
6. Priekulis J. Personiskā kaitējuma atlīdzinājums juridiskai personai administratīvajā procesā. *Jurista Vārds*, 26.08.2014., Nr. 33 (835).
7. Priekulis J. Valsts atbildība kā atsevišķs juridiskās atbildības veids. Centrālās un Austrumeiropas juridiskās tradīcijas un juridiskās identitātes jautājumi. *Latvijas Universitātes 76. starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājums*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2018, 343.–352. lpp.
8. Sampsel-Jones T. *The Myth of Ashby v. White*. *University of St. Thomas Law Journal*, Vol. 8, No. 4, 2011, William Mitchell Legal Studies Research Paper No. 2011-07, pp. 40–59.
9. Shelton D. *Remedies in International Human Rights Law* (3rd edition). Oxford: Oxford University Press, 2015.
10. Thomas T. A. *Ubi Jus, Ibi Remedium: The Fundamental Right to a Remedy Under Due Process* (July 2004). *San Diego Law Review* 41, 1633, 2004, pp. 1637–1638.
11. ANO Zeigler D. H. *Rights Require Remedies: A New Approach to the Enforcement of Rights in the Federal Courts*, 38. *Hastings Law Journal*, 665, No. 68, 1987, p. 668.

Likumi un normatīvie akti

12. *Cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencija*. Latvijas Vēstnesis, Nr. 143/144 (858/859), 13.06.1997.
13. *Eiropas Savienības pamattiesību harta*. Pieejama: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT> [aplūkots: 30.04.2019.].
14. *Starptautiskais pakts par pilsoniskajām un politiskajām tiesībām*. Latvijas Vēstnesis, Nr. 61 (2826), 23.04.2003.

15. Vispārējā Cilvēktiesību deklarācija. Pieejama: <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/> [aplūkots: 30.04.2019.].

Juridiskā prakse

16. Eiropas Cilvēktiesību tiesas 1995. gada 28. septembra spriedums lietā Nr. 12868/87 *Spadea and Scalabrino v. Italy*.
17. Eiropas Cilvēktiesību tiesas 1999. gada 28. jūlija spriedums lietā Nr. 22774/93 *Immobiliare Saffi v. Italy*.
18. Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2006. gada 22. augusta sprieduma lietā Nr. 7352/03 *Beshiri and Others v. Albania*.
19. Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2009. gada 15. janvāra spriedums lietā Nr. 33509/04 *Burdov v. Russia (No. 2)*.
20. Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2012. gada 13. decembra spriedums lietā Nr. 39630/09 *El-Masri v. The Former Yugoslav Republic of Macedonia*.
21. Satversmes tiesas 1999. gada 1. oktobra spriedums lietā Nr. 03-05(99).
22. Satversmes tiesas 2010. gada 18. februāra spriedums lietā Nr. 2009-74-01.
23. Satversmes tiesas 2010. gada 27. decembra spriedums lietā Nr. 2010-38-01.
24. Satversmes tiesas 2012. gada 6. jūnija spriedums lietā Nr. 2011-21-01.
25. Satversmes tiesas 2015. gada 21. decembra spriedums lietā Nr. 2015-03-01.
26. Administratīvās apgabaltiesas 2014. gada 31. marta spriedums lietā Nr. A420769210.
27. Amerikas Savienoto Valstu Augstākās tiesas 1922. gada spriedums lietā "The Western Maid". Pieejams: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/257/419/case.html> [aplūkots 30.04.2019.].

Resursi internetā

28. Saeimas Juridiskā biroja 2015. gada 13. marta vēstule Centrālajai vēlēšanu komisijai Nr. 142.13/1-7-12/15. Pieejama: https://www.cvk.lv/upload_file/2015/Atzinums_Saeimas%20Juridiskais%20birojs.pdf [aplūkots 30.04.2019.].
29. Vēlētāju iniciatīva: "Likums Par Saeimas deputātu, ministru un valsts sekretāru personisko materiālo atbildību (20/02/2015)". Pieejams: <https://www.cvk.lv/lv/iniciativas/veletaju-iniciativas/iniciativas-kuram-registracija-atteikta/likums-par-saeimas-deputatu-ministru-un-valsts-sekretaru-personisko-materialo-atbildibu-20-02-2015> [aplūkots 30.04.2019.].
30. Vēlētāju iniciatīva: "Likums par Saeimas deputātu, ministru un valsts sekretāru personisko materiālo atbildību (09/04/2015)". Pieejama: <https://www.cvk.lv/lv/iniciativas/veletaju-iniciativas/iniciativas-kuram-registracija-atteikta/likums-par-saeimas-deputatu-ministru-un-valsts-sekretaru-personisko-materialo-atbildibu-09-04-2015> [aplūkots 30.04.2019.].